

Йигиталиева Широной

Наманган вилояти тарихи ва маданияти давлат

Музейи илмий ходими

Ўзбекистонда мисгарлик қадим замонлардан буён давом этиб келаётган санъатдир. Мисгарлик деганда мисдан қуроллар, уй-рўзғор буюмлари ва бошқа жиҳозлар яшаш касбини тушунамиз. Мисгарлик ҳунармандчиликнинг қадимий ва кенг тарқалган туридир. Мисгарликда ишлатиладиган асосий материал – мис. Мис нима?

Мис нима учун ишлатилади, деган савол туғилади. **Мис** – қадимдан инсонга маълум бўлган металл. Мис ва унинг қотишмалари инсоннинг моддий маданиятини ўстиришда катта аҳамиятга эга. Қадимда юнонлар мис рудасини биринчи бўлиб Кипр оролларида қазиб олганликлари учун унинг номи лотинча киргитиб деб аталади. У табиатда таркибида темир, кумуш ҳаттоки олтин бўлган руда ҳолида учрайди. Мис ҳаётий физиологик жараёнда қатнашадиган муҳим элемент, У юмшоқ, чўзилувчан, болғаланувчан қизил ёки қизғиш металл. Мис иссиқлик ва электр токини жуда яхши ўтказиб кумушдан кейин иккинчи ўринда туради. У ҳавода тез оксидланиб қораяди. Нам ҳавода мисгидрокарбонат ҳосил қилгани учун кўкаради. Мис мис рудаларини қайта ишлашдан олинади. Ундан лаган, офтоба, жом, самовар ва бошқалар, шунингдек сунъий ипак олинади. Қадимда мисгарлар соф мисни совуқлайин ишлатганлар, шунинг учун ҳам мис буюмлар юмшоқ ҳамда мўрт бўлган. Кейинчалик мис ва қалай қотишмасидан ҳосил қилинган бронзани ишлатганлар. Бронзадан ишланган буюмлар бирмунча бўлади. Қурама тоғларининг жануби-ғарбий қисмидан Қизилқум ҳамда Нурота тоғларидан топилган топилмалар миснинг Ўрта Осиё территориясида қадимдан ривожланганлигини исботлади. Бухоро қадимдан нақшинкор мис идишлар ишлаш маркази бўлиб келган. Страбон ҳамда Геродот асарларида Ўрта Осиёда мисгарлик машғулоти ҳақидаги

XI-XII асрда Термиз мисгарлари бутун дунёга машхур бўлган. XII-XIII асрларда Ўрта Осиёда мис буюмлари яшашга жуда катта эътибор берилган. XVIII-XIX асрларда Бухоро, Самарқанд ҳамда Қўқон, Хива каби шаҳарларда аъло даражали бронза ва мисдан идишлар яшаш кенг тарқалган эди. Мисгарлик санъатининг ўзига хос мактаблари бўлиб, улар Қўқон, Тошкент, Самарқанд, Хива ва бошқа шаҳарларда бўлган. Мис идишлар икки йўл билан биринчиси мисни эритиб қуйиб, иккинчиси болғалаб ясалган. Болғалаб яшашда сандондан фойдаланилган. Буюмни яшашда металл тез-тез киздириб турилади. Агар мураккаб идишлар ясаладиган бўлса, мис бир канча бўлаклари қуйилиб кейин қалайланган. Қолипдан чиқарилган мис идиш яхшилаб тозаланади. Идиш битгандан сўнг нақш ўювчи кандакорга берилади.

Мис буюмларининг турлари:

Металлдан ишланган идишларнинг умумий шакли маълум пропорция ҳамда силуэтга эга. Сув солинадиган ҳамда чой дамлаб ичиладиган идишларнинг шакли хилма-хил бўлади. Бу идишлар шарсимон юмалоқ, агар япалоқсимон бўлса сатранжи, қаноти нафари, шакли коворғали, пилтали, қиррали, рахли бўлган. Шундай идишлар борки, уларнинг қорни бир хил бўлиб, дастаси ва тумшуғи билан фарқ қилган. Мис лаганлар кўпинча доирасимон баъзи бирларигина овалсимон ёки тўртбурчак бўлади. Буларни Бухороли ҳамда Самарқандликлар чоркунж деб юритадилар. Мис лаганларининг лавхўри, дулава ва қошиғлик турлари бор.

Лавхўри — овалсимон ёки тўртбурчак мис лаганларнинг лаблари ён томонга қайрилган бўлади. Бу лаганлар ўсимликсимон, геометрик ва рамзий нақшлар билан жуда нафис қилиб безатилган.

Дулава — тухумсимон ёки тўртбурчакшаклдаги мис лаганларнинг ён томонга айрилиб яна давом этиб пастга қайрилгани. Бу лаганлар ҳам жуда чиройли қилиб ишланган.

Қошиғлик — қошиқи, тухумсимон ёки тўртбурчак мис лаганларнинг ён томонга қайрилиб яна давом этиб пастга қайрилган, лаблари кунгурали бўлади. Юз-қўл ювишда дастшўй ва офтобалар ишлатилади. Сув келтириш учун сатил, сув олиш учун сархум, нон иситиш учун нондон ва бошқа рўзғор буюмлар шаклининг ўзига хослиги ҳар бир воҳаларда ўзига хос тузилишга эга.

Сархум — катта хумлардан сув олишда ишлатиладиган мис идиш шакли кружкага ўхшаш, лекин унинг ҳажми катта банди эса жуда чиройли бўлади. Сархумни қуйиб ёки ясама усулда ясалади ва безалади. Ўзбекистон кандакорлиги идишлари Ҳиндистон, Шарқий Туркистон, Эрон, Кавказ ҳамда Туркия халқларига яқин ва ўхшашдир, чунки Ўрта Осиё халқлари кўшни халқлар билан кўшничилик алоқаларида бўлган. Ўрта Осиё территориясида ўрдак кўринишидаги офтоб, алар ҳам қўлланилган.

Ўрдак офтоба — қопқоғи ўрдаксимон, кафти, дастаси, жўмрак ўрнига ўрдак тумшугининг шакли ўрнатилган идиш. Ўрдак офтоба Қўқон шаҳрида инқилобгача кенг тарқалган бўлиб унда чой дамлаб ичилса ҳам бўлади. Олимларнинг айтишича, Шарқ мамлакатларидан келтирилган бўлиши ҳам мумкин. Бу идишлар Ўрта Осиёда фақат кулолчиликда тайёрлангандир. Жумҳуриятда тарқалган баъзи бир шакллар Кавказ ҳамда Эрон халқларининг идишлари ўртасида учрайди. Офтобалар панжарасимон «шабака» қилиб ҳам ишланган.

Шабака – мис идишларга майда қилиб тешиб ишланган панжара. Тошкентда «Сумбарно» деб юритилади. Шабака бу мисгарликда техникавий услуб ҳисобланади.

Хоразмда сув учун қумғон деган идиш ишлатилади, лекин бу идиш ҳеч бир вилоятда қўлланилмайди. Оригиналлиги шундаки ушлайдиган дастаси йўқ. Бошқа вилоятларда офтоба деб юритилади. Кейинги вақтларда фабрика ва заводларда х,ар хил металл ва чинни идишларнинг кўплаб ишлаб чиқарилиши мисгарлик хунармандчилигининг ривожига салбий таъсир қилди. Лекин шунга қарамай, кўплаб мис идишлар ясаляпти.

Сув келтириш, сув сақлаш ва чой дамлаш учун мис чойнак, мис кўза, чойдиш (чойжўш), кашкил ўзбек халқи орасида энг кўп тарқалган мис идишлардан биридир. Чойдишда сув ташилади ёки чой қайнатилади. Унинг бўйи 25—30 см, қорни эса баландлигига яқин катталиқда бўлади. Улар ҳар хил кўринишга эга бўлиб тагида чамбараги бўпади. Унинг дастаси қуйилиб идишнинг ўртасига икки мих билан парчинлаб маҳкамланади. Чойдишнинг қопқоғи кўпинча «шабака» яъни панжарали ўйма қилиб ишланиб дастасига ўрнатилади. Дасталари ёй шаклида қайрилган бўлиб, пастки учи туморча «мадохил» шаклида тугайди. Баъзи ҳолларда илон бошига ўхшатиб қуйилиб, илоннинг оғзи очиқ ёки ёпиқ қолда тасвирланади. Қадимги мисгарларнинг айтишича, илон бошининг тасвири идишни жинлардан сақлайди. Кўпинча идишлар дастасига идишни ишлаган устанинг номи, айрим ҳолларда буюртма берганнинг номи бадиий қилиб ёзиб қўйилган. Чойдишларнинг юмалоқ, япалоқ қоринли «сат-ранж» ва ингичка бўғизли «исфахон»лари бўлган.

Кўза – ариқ ёки қудуқ сувларини ташишда ишлатиладиган каттароқ идиш. Кўза икки хил: қорни юмалоқ бўғиз юқорига кичрайиб кетувчи ҳамда конуссимон қоринли бўлади. Сув олиб келиш учун мис челақ «кашкил» ҳам ишлатилган. Унинг пастки қисми эса текис бўлади. XX аср бошларида Европада челақка ўхшаш кашкиллар ҳам ишлаб чиқилган. Хивада сув идишлари тун деб аталиб, у юмалоқ шаклда бўлади, баъзида қопқоғи ва дастаси ҳам бўлади.

Қўл ювиш учун офтоба, обдаста, қумғон, дастшўй, селобча, чилопчин, туфдон (туфлагич) ва бошқалар ишлатилган. Бухорода офтоба дейилса, Самарқанд, Тошкент ҳамда Фарғонада обдаста деб юритилади.

Дастшўй – қўл ювиш учун ишлатиладиган мис идиш, у юмалоқ кўринишга эга бўлади. Дастшўйнинг усти панжара қопқоқли бўлиб, қопқоқ идишга бурама ҳолатда маҳкамланган. Сувни тўкиш ёки тозалашда ундан ажратиб олиш мумкин. Дастшўй ажойиб нақшлар билан безатилади. Ичимлик ва овқатларни махсус мис лаганларга қўйиб устидан қопқоқ билан ёпишган. Мис лаган, мис товоқ, лаъли барқаш, озиқ-овқатларни ёпиб қўйиш

учун саври, кашкил, сатил ва бошқалар ишлатилган. Самарқанд ва бухороликлар оддий челақни сатил деб юритадилар. Мис лаганлар энг кўп тарқалган идишлардан бўлиб, улар юмалоқ тухум (лаъли) шаклида тўртбурчак (лаъли чоркунж) шаклларда бўлади. Логанлар оёқли ҳам бўлиши мумкин. Бухорода биринчи бўлиб мис лаганларга меъморлик ёдгорликларига хос қилиб безашни уста мулла Мукаддам Мукаррамов бошлаб берган.

У қуёш, юлдуз, ярим ой ва бошқа нақш элементларини жуда кўп ишлатган. Айниқса диний маросимларда, чилкалит, исирикдон, дарвешларни идиши, кашкил ишлатилган. Ўша вақтларда ўлка бўйлаб сон-саноксиз дарвешлар бўлиб, улар челақка ўхшаш кашкилни қўлда кўтариб садақа сўраб юрганлар. Катта кашкиллар ҳам бўлиб, улардан мазор ва мақбараларда тупроқ ташилган. Дарвешларнинг кашкили жуда чиройли нақшлар билан безатилиб орасига қуръондан оятлар ёзилар эди.

Фойдаланилган адабиётлар

1. Интернет санифалар.
2. Тамаддун журнали .2020\2
3. Мозидан садо журнали.2021\6